

Kırım Hanlığı-Osmanlı Devleti Siyasi İlişkilerinde Rehin Usulü

Yavuz SÖYLEMEZ*

Özet

Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi münasebetlerde, her ne kadar karşılıklı çıkar ilişkisi söz konusu olsa da, daha ziyade güçler dengesinde ağır basan taraf olan Osmanlı Devleti'nin talepleri doğrultusunda şekillenen bir ilişkiler zincirinin kurulduğu aşikârdır. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti'nin himayesine girmesinden itibaren Osmanlı sultanları Kırım hanlarını siyaseten yönetilebilir bir durumda tutabilmek amacıyla üzerlerinde bir baskı unsuru oluşturarak kendilerine tabi hâle getirmeyi hedeflemişlerdir. Bu politikalarını düzenli bir işleyiş hâline getirmek için ise Kırım tahtına geçen hanların, oğullarından birini rehin olarak Osmanlı sarayına göndermelerini talep etmişlerdir. Böylesi bir zorunlulukla karşı karşıya kalan Kırım hanları Osmanlı sultanlarının bu isteğine boyun eğmiş ve meşru olan vârislerinden birisini rehin olarak İstanbul'a göndermek mecburiyetinde kalmışlardır. Tarihte "rehin usulü" olarak bilinen bu uygulama, Kırım Hanlığı'nın Ruslar tarafından ortadan kaldırıldığı ana kadar sürdürülmüş ve buna uygun olarak tahta geçebilecek meşru bir Giray Hanedanı mensubu süreklilik arz edecek biçimde rehin olarak Kırım'dan İstanbul'a gönderilmiştir.

Bu çalışmanın amacı Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında uygulanan rehin kaidesinin gerçekte taşıdığı anlamın ve kapsamın ne olduğu, ilk kez bu uygulamanın ne zaman ortaya çıktığı, Osmanlı mülkünde iskân edilen Giray Hanedanı mensuplarından kimlerin rehin olarak addedilebileceği ve İstanbul'da han tayin edilerek Kırım'a

---

* Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, yavuzsoylemez16@hotmail.com. (Makale gönderim tarihi: 01.11.2019; Makale kabul tarihi: 03.12.2019)

gönderilenlerden kimlerin rehin usulü çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Osmanlı Devleti, Kırım Hanlığı, Rehin, Saadet Giray, Sahib Giray.*

Hostage Policy In Political Relations Between Crimean Khanate And Ottoman Empire

Abstract

It is possible to maintain that the relations between the Crimean Khanate and the Ottoman Empire were based on a mutual benefit principle. However, when power relations between these entities are taken into consideration, it becomes manifest that these relations were rather shaped by the Ottoman Empire's demands from the Crimean Khanate, the Empire being the dominant power. Especially after the Ottoman Empire took the Crimean Khanate under its protectorate, Ottoman sultans aimed at making Crimean Khans subjects of the Ottoman rule and keeping them under political control. To achieve this aim, the sultans implemented a pressure policy and they pursued to make the policy a permanent one by demanding that all Crimean Khans who succeeded to the throne send one of their sons as a hostage to the Ottoman palace. Crimean Khans, who had no option but to yield to the demands of the Ottoman sultans, had to and did send one of their legitimate heirs to Istanbul. This practice known as "hostage policy" was carried out until the Crimean Khanate was overthrown by the Russian Empire and in accordance with the policy, a legitimate member of Girai Dynasty who has the potential to succeed to the throne was regularly sent as a hostage from Crimea to Istanbul.

This article seeks to unravel the meaning and implications of the hostage covenant between the Crimean Khanate and the Ottoman Empire. The article also aims to clarify when the hostage policy was first put into practice and to explore which of the members of Girai Dynasty that resided in the Ottoman lands could indeed be considered

as hostages and finally to determine which of the members of the dynasty that were appointed as khan in Istanbul and sent to Crimea were in fact hostages.

Key Words: *Ottoman Empire, Crimean Khanate, Hostage, Saadet Girai, Sahib Girai.*

Giriş

Altın Orda Devleti'nin inhitat döneminde Cuci soyuna mensup hanedan üyeleri arasında devlet yönetimine sahip olmak için çetin mücadeleler vuku bulmaktaydı. Bundan kaynaklı olarak, birbirine rakip olan hanedan mensubu bazı şahıslar merkezî bölgeden kaçarak kendilerini güven içerisinde buldukları ve stratejik olarak uygun gördükleri yerlerde muhtelif bağımsız siyasi teşekküller vücuda getirdiler. Bu siyasi teşekküllerden biri olan Kırım Hanlığı, Kırım yarımadasında 1440/1441 senesinde bağımsızlık alameti addedilen kendi adına para basma geleneğini icra etmek suretiyle Altın Orda Devleti ile bağlarını koparıp müstakil hareket eden Hacı Giray tarafından ihdas olundu.¹ Kırım Hanlığı'nın kuruluş tarihinden başlayarak 1466 senesine kadar hüküm süren Hacı Giray'ın ve onun ölümünden sonra üç kez Kırım tahtına cülus eden oğlu Mengli Giray Han'ın saltanat devirlerinde, Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında karşılıklı menfaat zeminine inşa edilmekle birlikte daha sonraki süreçleri de şekillendiren siyasi ilişkilerin temelini atılmış olduğunu söylemek mümkündür. Bu süreçte hem Kırım Hanlığı hem de Osmanlı Devleti politikalarına muhalefet ederek tehlike oluşturabilecek iki önemli rakip güç bulunmaktaydı. Bunlar, Kırım yarımadasının ekseriyetle sahil kesimlerini ellerinde bulundurarak Karadeniz ticaretinde mühim rol üstlenen Kefe merkezli Cenevizliler ve Hacı Giray'ın yeni kurmuş olduğu müstakil Kırım Hanlığı topraklarının asil sahipleri olduklarını düşünerek onun kurmuş olduğu bu bağımsız siyasi

---

¹ Halil İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 2017, s. 4.

teşekkülün mevcudiyetine asla müsaade etmeyecek olan Altın Orda Devleti idi. Hâliyle bu iki önemli güce karşı Kırım Hanlığı'nın ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarının örtüşmesi dolayısıyla da onların müttefik olarak hareket ettikleri tarihî bir vakiadır. Bu gaye doğrultusunda Kırım Hanlığı ve Osmanlı Devleti'nin müttefiklik hareket ettikleri ilk olay 1454 senesinde vuku buldu. Kırım yarımadasının sahil kesimlerini ellerinde bulunduran Cenevizliler siyaseten nasıl ki Kırım Hanlığı için bir tehlike oluşturuyorsa, aynı şekilde Karadeniz ve çevresini tekeline almak isteyen Osmanlı Devleti için de bir tehdit unsuru olarak duruyordu. Onların bu bölgedeki varlığının sonlandırılması, henüz kurulmuş olan Kırım Hanlığı'nın hanı olan Hacı Giray liderliğindeki Kırım kuvvetlerinin kendi başlarına üstesinden gelebilecekleri bir durum değildi. Zira surlarla çevrili muhkem şehirlerde yaşayan ve denizcilikte mahir olan Cenevizliler karşısında hem karadan hem de denizden saldırarak bir yeri ele geçirebilecek kuşatma unsurlarının tamamından yoksun olan hafif silahlarla mücehhez Kırım süvari birlikleri bulunmaktaydı. Bunun idrakinde olan Hacı Giray, bu nedenle de Osmanlı Devleti padişahı Fatih Sultan Mehmed'in desteğini talep ederek ortak hareket etme teklifinde bulundu. Onun bu talebine Fatih Sultan Mehmed'in müspet cevap vermesi ile iki taraf Cenevizlilere karşı harekete geçti. 1454 yazında karadan ve denizden merkez bölge olan Kefe'nin kuşatılması karşısında çaresiz durumda kalan Cenevizliler, Osmanlı Devleti ve Kırım Hanlığı'na yıllık muayyen bir meblağ vergi vermeyi kabul ederek bir süreliğine dahi olsa buralardaki varlıklarını sürdürmeyi başardılar.²

1454 senesinde Cenevizlilere karşı müştereken düzenlenen bahsi geçen askerî harekâtın anlaşıldığı üzere, Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki siyasi münasebetlerde menfaatleri gereği ortak hareket eden iki bağımsız gücün varlığı ortadadır. Ancak daha sonraki süreçte bu durumun değişerek Kırım Hanlığı'nın bağımsızlığının

² İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi...*, s. 57, 58; Yücel Öztürk, "Kırım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yay., İstanbul 2013, s. 631-633; Selahattin Tansel, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 1999, s. 273.

aleyhinde cereyan eden siyasi ilişkiler zincirinin ortaya çıktığını görüyoruz. Hanlık tahtında bulunan Hacı Giray'ın oğlu Mengli Giray Han'ın Kırım'da meydana gelen iç çekişmeler nedeniyle tahtını bırakarak Cenevizlilere sığınması ile başlayan gelişmeler, Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti karşısındaki statüsünde yeni bir durumun ortaya çıkmasına yol açtı. Kırım kabile aristokrasisi içerisinde önemli bir şahsiyet olan Eminek Mirza, Mengli Giray Han'ın Cenevizlilere sığınması üzerine Osmanlı padişahı Fatih Sultan Mehmed'i Cenevizlilerin buradaki varlığını sonlandırmak amacıyla çağırdı. Bunu fırsat bilen Fatih Sultan Mehmed, Gedik Ahmed Paşa komutasında olarak Osmanlı kuvvetlerini harekete geçirdi. 1475 senesinde Osmanlı kuvvetlerinin ve Eminek Mirza komutasındaki Kırım atlı birliklerinin birlikte gerçekleştirdikleri saldırılar neticesinde Cenevizlilerin Kırım ve Karadeniz'deki varlıklarına son verildi. Cenevizlilerden alınan topraklar ise doğrudan Osmanlı mülkü durumuna getirildi. Osmanlı idaresinin Kırım'ın sahil bölgelerinde kurulmasıyla da Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti sınır komşusu hâline geldi.³ Bundan sonraki hadiselerin ne surette tecelli ettiği hususunda muhtelif bilgilerin varlığından bahisle, Mengli Giray'ın Osmanlı Devleti'nin yardımıyla yeniden Kırım tahtına geçtiğinden ve bu tarihten itibaren de Osmanlı Devleti tabiiyetinde bir Kırım Hanlığı'ndan söz etmek mümkündür.⁴

Kırım Hanlığı, Cenevizlilerin Kırım'daki mevcudiyetinin nihayete ermesi üzerine her ne kadar daha büyük bir devlet olan Osmanlı ile doğrudan sınır komşusu hâline gelmiş bulunsa da bu durumun kendileri

³ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi...*, s. 62, 63; Öztürk, "Kırım Hanlığı", s. 635-637; Selahattin Tansel, *Fatih Sultan Mehmed...*, s. 274-276; Seyyid Mehmed Rıza, *es-Seb'ü's-Seyyâr fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, Haz. Yavuz Söylemez, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016, s. 109, 110; Halim Giray, *Gülbün-ü Hânân*, Haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü Yay., İstanbul 2013, s. 33; Abdülgaffar Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014, s. 115.

⁴ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi...*, s. 63, 67; Öztürk, "Kırım Hanlığı", s. 636, 637; Tansel, *Fatih Sultan Mehmed...*, s. 277, 278; *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 110; *Gülbün-ü Hânân*, s. 33; *Umdetü'l-Ahbâr*, s. 115, 116.

açısından olumlu tesirleri de olmuştur. Çünkü Hacı Giray tarafından kurulan Kırım Hanlığı, esasında Altın Orda Devleti'nin toprakları dâhilinde bulunan bir yerde kurulmuştu. Dolayısıyla da Hacı Giray'ın bu bağımsızlık faaliyetlerinin Altın Orda Devleti'nin iktidarında bulunanlarca kabul görmesi mümkün değildi. Ortaya çıkan bu yeni durum; Kırım Hanlığı ile Altın Orda arasında, iki tarafın da mevcudiyetlerini muhafaza etmek adına, bir güç mücadelesinin başlamasını kaçınılmaz kılmaktaydı. Altın Orda Devleti her ne kadar eski ihtişamından çok şey yitirmiş olsa dahi yine de Hacı Giray'ın kurmuş olduğu Kırım Hanlığı'nı ortadan kaldıracak kudrete sahipti. Altın Orda hanı Seyyid Ahmed, müstakil hâle gelen Kırım Hanlığı'nın kendi varlığı için ne denli büyük bir tehlike oluşturabileceğinin pekâlâ farkındaydı. Buna rağmen ilk saldırı harekâtını gerçekleştiren tarafın Kırım hanı Mengli Giray'ın olması dikkate şayandır. 1476 senesinde ordusunun başında yola çıkan Mengli Giray'ın asıl hedefi Altın Orda'nın merkezi olan "Taht İli" yani Saray şehrini ele geçirmektir. Ancak sonuç istediği gibi olmadı. Seyyid Ahmed Han ile karşı karşıya gelen Mengli Giray Han büyük bir bozguna uğrayarak yaralı bir şekilde Kırkyer'e sığınarak ancak hayatta kalmayı başarabildi. Başta Mengli Giray olmak üzere perişan olan Kırım ordusunun bu durumundan cesaretlenen Seyyid Ahmed Han vakit geçirmeksizin Kırım'a girerek kendi mülkü olarak gördüğü toprakları yeniden ele geçirmek için istila etti. Daha sonra Osmanlı idaresinde bulunan Kefe'yi elde etmek amacıyla teşebbüslerde bulunan Seyyid Ahmed Han anlaşılan o ki Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmeyi göze alamadı. Mamafih buradaki egemenliğinden vazgeçmediğinin bir göstergesi olarak Canbek isminde bir adamını vali tayin ettikten sonra Saray şehrine geri döndü.⁵ Seyyid Ahmed'in taht merkezine avdet etmesi ve hemen öncesinde Mengli Giray'ın yaralı bir halde kaçmış olması ile ortaya çıkan siyasi boşluğu lehine kullanmak isteyen Mengli Giray'ın kardeşi Nur Devlet, Osmanlı himayesini de alarak âdeta bağımsızlığını kaybetmek üzere olan Kırım

⁵ *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 111-118; İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi...*, s. 68, 69; Öztürk, "Kırım Hanlığı", s. 637; A. Yu. Yakubovskiy, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2000, s. 216.

Hanlığı'nı yeniden ihya etti. Sabık han Mengli Giray ise Osmanlı kuvvetleri tarafından İstanbul'a götürülerek hapsedildi. Daha sonraları meydana gelen gelişmeler neticesinde kısa süreliğine de olsa Kırım Hanlığı tahtında bulunan Nur Devlet iktidardan uzaklaştırıldı ve 1478 senesinde han tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilen Mengli Giray üçüncü ve son kez olmak üzere tahta cülus etti.⁶ Böylelikle Mengli Giray, Osmanlı padişahı tarafından tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilen ilk han olma sıfatına sahip oldu.

Yukarıda da ifade edildiği üzere; Hacı Giray Han tarafından kurulan Kırım Hanlığı, siyasi şartların bir zorunluluğu olarak, kuruluşundan kısa süre sonra Osmanlı Devleti tabiiyetine girdi. Bu andan itibaren Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkilerin seyri, başta siyasi anlamda olmak üzere, değişiklik arz etmeye başladı. Cihanşümül bir siyasi teşekkül olma yolunda ilerleyen Osmanlı Devleti, bunun bir gereği olarak birçok muhtelif devletlerle mücadele etmek zorundaydı. Dolayısıyla hem ele geçirilen toprakların muhafazasını sağlamak hem de bir devletin varlığını sürdürebilmesi için hayati öneme sahip güçlü bir ekonominin oluşturulması amacıyla ticaret yollarının denetimini kontrol altında tutmak, Osmanlı Devleti'ni yöneten bütün padişahların politikalarının belirlenmesinde ana amiller olmuştur. Hâl böyleyken birçok cephede mücadele veren Osmanlı padişahları, en azından Karadeniz'in kuzeyinden gelebilecek tehlikeleri bertaraf etmek amacıyla Kırım hanlarıyla yakın münasebetler kurmak suretiyle kuzey siyasetlerini onlar üzerinden şekillendirmeyi uygun görmüşlerdir. Onların bu siyasetlerinin asıl gayesi ise 1475 senesinden itibaren sahip oldukları Karadeniz'i ve çevresini muhafaza etmektir. Siyasi anlamda Karadeniz'in güvenliğinin sağlanması aynı zamanda geniş hinterlandı bulunan ticaret güzergâhlarının emniyette olmasına mühim katkı sağlayacaktı. Bütün bunlar dikkate alındığında, Kırım Hanlığı'nın yönetimini elinde bulunduran hanların veya Giray Hanedanı mensuplarının, Osmanlı Devleti'nin kuzey politikalarının bir nevi yürütücüsü olmaları dolayısıyla padişahların nezdindeki itibarları

⁶ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi...*, s. 70-75.

yüksekti. Lakin güçlü ve tam bağımsız bir Kırım Hanlığı yerine, tabii ve siyaseten yönetilebilir bir hanlığın varlığı Osmanlı padişahlarının stratejisine daha uygun olması hasebiyle Kırım Hanlığı tahtına oturacak şahsın sürekli kontrol edilebilir bir pozisyonda tutulması gerekmektedir. Bunu sağlamak için de istenileni veremeyen ya da Osmanlı padişahlarının siyasetine uygun hareket etmeyen hanların yerine, Kırım tahtına oturtulabilecek hanedana mensup bir asilzadenin rehin olarak Osmanlı mülkünde iskân edilmesi tedbiri alınmıştır. Tabii olarak bunu tek yönlü düşünmek yanıltıcı olur. Zira Kırım'da vuku bulan iktidar mücadeleleri nedeniyle rakip olarak görülen hanedan mensuplarının öldürülmekten kurtulmak amacıyla Osmanlı Devleti'ne iltica ettikleri ve daha sonraları bunlardan bazılarının Kırım'a han olarak tayin edildikleri vakidir.⁷ Mamafih, ikballeri için Osmanlı padişahlarının ve Osmanlı devlet erkânının desteğini almak gayesiyle payitahta giden Giray Hanedanı mensuplarının da olduğunu belirtmek lazımdır.⁸ Bahsi

⁷ Kırım'da meydana gelen iktidar mücadeleleri sebebiyle öldürülme korkusu yüzünden hayatta kalan kardeşleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınan ve 1635 senesinde han tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilen İnyet Giray'ı bu kabilden değerlendirebiliriz. Bkz. *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 196, 197; *Gülbün-ü Hânân*, s. 57.

⁸ Kırım hanı olan ağabeyi Mehmed Giray tarafından Kazan Hanlığı tahtına oturtulan Sahib Giray'ın, 1524 senesinde hacca gitmek düşüncesiyle tahtından feragat ederek Kazan'dan İstanbul'a gelişinin temel sebebi olarak Osmanlı padişahının desteğiyle Kırım tahtını elde etmek olduğu söylenmektedir ki kanaatimiz de bu yöndedir. Çünkü daha önceki tarihlerde babası Mengli Giray Han ve ağabeyi Saadet Giray Han'ın Osmanlı padişahı tarafından han nasb olunarak İstanbul'dan Kırım'a gönderildikleri bilinmektedir. Dolayısıyla da onun İstanbul'a kendi inisiyatifiyle gelmesinin asıl sebebinin Kırım hanı olarak atanmak istenmesinden kaynaklı olduğu kuvvetle muhtemeldir. 1524 senesinde İstanbul'a gelen Sahib Giray'ın 1532'de han tayin edilerek Kırım'a gönderilmesi de bu emeline ulaştığının göstergesidir. *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 129, 130; *Gülbün-ü Hânân*, s. 37, 38; Mihail Hudyakov, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Haz. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2018, s. 72, 73; Serkan Acar, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Türk Tarih Kurumu Yay., Ankara 2013, s. 190-193.

edilen bu iki hususa istinaden, İstanbul'dan Kırım'a han tayin edilen Giray Hanedanı mensuplarının hepsinin rehin olarak tutulduklarına yönelik değerlendirmelerde bulunmanın yanıltıcı olacağını da ifade etmek gerekir.

Bu çalışmadaki amacımız, rehin kavramının kapsama alanına ilişkin kati sınırların belirlenmemiş olması dolayısıyla ortaya çıkan bazı sorunların giderilmesine katkı sağlamak gayesiyle rehlinin hakikatte taşınması gerektiği anlamın ve çerçevesinin belirlenmesi, Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında rehin usulünün ilk kez ne zaman ortaya çıktığına yönelik muhtelif görüşlerin mevcudiyeti nedeniyle meselenin vuzuha kavuşturulması, ilk rehine olarak kimin Kırım'dan İstanbul'a gönderildiği tartışmalarına açıklık getirilmesi, kaynak eserlerde geçen bilgiler doğrultusunda Giray Hanedanı mensuplarından kimlerin rehin olarak Osmanlı'ya gönderildiği ve son olarak da Osmanlı padişahlarının tasdiğiyle han tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilen Giray Hanedanı mensuplarından hangilerinin rehin kapsamı çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği mevzularına açıklık getirmektir.

Rehin Usulü

Devletler arasında kurulan siyasi münasebetlerin seyri, onlar arasındaki güç muvazenesinde hangisinin daha baskın bir konumda olmasına bağlı olarak şekillenir. Daha güçlü bir durumda olan devlet veya devletler, kendilerine kıyasla daha zayıf olan devletler üzerinde tahakküm kurma noktasında politikalar yürüterek baskıcı bir tutum sergilemişlerdir. Bu durumun ortaya çıkardığı sonuçlardan biri; askerî bir harekâtla galip gelen devletin, mağlup olan devletin mevcudiyetine son vererek ona ait toprakları kendi bünyesine dâhil etmesidir. Tarihte, ilk devletlerin ortaya çıkmasından itibaren sürekli karşılaşılan bu durumun neticesinde birçok devlet ortadan kalkmıştır. Bununla birlikte askerî ya da başka alanlarda üstünlük kuran devletlerin, üzerlerinde hâkimiyet kurdukları devletleri ortadan kaldırmayıp onları âdeta vassal hâline getirdikleri de olmuştur. Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki ilişkileri, bahsi edilen bu iki durumun dışında değerlendirmek gerekir. Zira Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti'nin

ilişkilerinin başlangıcında iki taraf arasında herhangi bir çatışmanın vuku bulmadığı bilinmektedir. Daha ziyade iki tarafın menfaatlerinin örtüşmesi, onların siyaseten müttefik olarak hareket etmelerine vesile olmuştur. Ancak iki tarafın tarihsel münasebetleri tetkik edildiğinde, güç dengesi terazisinde ağır basan tarafın ekseriyetle Osmanlı Devleti olduğu barizdir. Kırım Hanlığı'na nazaran Osmanlı Devleti'nin dünya siyasetinde daha çok söz sahibi olması ve neredeyse siyasal üstünlük kurma araçları noktasında Kırım Hanlığı'ndan daha güçlü bir pozisyonda bulunması, hâliyle aralarındaki ilişkinin seyrinin belirlenmesinde ibreyi Osmanlı'dan yana çevirmiştir. Bu, tarih boyunca devletler arasındaki ilişkilerin belirleyiciliğinde anlaşılabilir bir durumdur.

Kırım Hanlığı, kurucusu olan Hacı Giray Han'ın ölümünden sonra tahta oturan oğlu Mengli Giray Han döneminden başlayarak, hanlığın Ruslar tarafından ilhakına kadar Osmanlı Devleti'nin himayesinde kalmıştır. Bu zaman aralığında Osmanlı Devleti tahtına oturan bütün padişahlar, bir yandan Kırım Hanlığı'nın tam bağımsız bir devlet olarak kendilerine rakip olabilecek bir güce sahip olmalarının önüne geçmeye yönelik bir siyaset takip ederken, bir taraftan da Kırım Hanlığı'nın Altın Orda, Polonya ve Rusya saldırılarına karşı varlığını devam ettirmesi için onun koruyucusu görevini üstlenerek, Doğu Avrupa devletler dengesinde belirleyici rol oynamaya çalışmışlardır. Bunun bir gereği olarak Osmanlı padişahları, Kırım hanlarının tamamen bağımsız hareket etmelerinin önüne geçebilmek ve hanların siyaseten yönetilebilir durumda olmalarını sağlamak için bazı tedbirler almıştır. Bunlardan konumuz gereği bizi ilgilendiren boyutu, hanlığın kurucu hanedanı olan Giray Hanedanı mensuplarından Kırım tahtına geçebilecek durumda bulunan asilzadelerin rehin olarak Osmanlı mülkünde iskân edilmeleri usulüdür. Osmanlı padişahları tarafından böylesine bir usulün benimsenmiş olması şüphesiz ki kendileri için yarar sağlayabileceğinin düşünülmüş olmasıyla ilgilidir. Bu usulün Osmanlı Devleti tarafından uygulanmasındaki asıl amaçlar ise genel hatlarıyla şu şekilde ifade edebilir:

- Osmanlı Devleti siyasetine uygun hareket etmeyen Kırım hanlarının azledilmesi ihtimaline binaen, Kırım tahtına geçirilebilecek Giray

Hanedanı'na mensup bir asilzadenin her daim rehin olarak bulundurulması;

- Osmanlı Devleti tabiiyetinden kurtularak bağımsız bir Kırım Hanlığı meydana getirme teşebbüsünde bulunabilecek hanların üzerinde baskı kurmak niyetiyle hanedana mensup bir asilzadenin rehin tutulması ve bu şekilde hareket eden hanların azli durumunda yerlerine rehin bulunanın tayin edilmesi;
- Birçok cephede savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti'nin, asker ihtiyacı dolayısıyla Kırım atlı birliklerine gereksinim duyması hâlinde Kırım hanlarının askerleriyle birlikte ordu-yı hümayuna katılmalarını sağlamak amacıyla hanların üzerinde bir baskı unsuru oluşturabilmek için tahta geçebilecek Giray Hanedanı mensuplarının rehin olarak bulundurulması;
- Kırım halkının, daha açık bir ifadeyle Kırım kabile aristokrasisinin tasvip etmediği hanların tahttan indirilmesi durumunda, Osmanlı Devleti'ne muhalefet edebilecek birisinin tahta aday gösterilmesinin önüne geçmek kaygısıyla Osmanlı padişahları tarafından belirlenebilecek birisinin hazırda bekletilmesi.

Hülasa; tarihin daha önceki devirlerinde dahi görülen bir kaide olan rehin usulü, esasında güçlü olan devletin, kendisinden daha zayıf olan devleti ortadan kaldırmayıp onu yönetilebilir bir konumda tutmak amacıyla siyaseten uygulanan bir araçtır.

Burada üzerinde durulması gereken belki de en mühim husus, Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında var olan rehin usulünün hakikatte neyi ifade ettiğidir. Eğer rehin kavramının tanımını ve bu usulün kapsamını belirleyemezsek, Osmanlı topraklarında yaşayan Giray Hanedanı'na mensup herkesi rehin olarak tasvir etme yanlışlığına düşeriz. Bunun için de öncelikli olarak rehin usulünün kapsama alanının bihakkın belirlenmesinin elzem olduğunu söylemeliyiz. Çünkü bu zamana kadar mevzubahis meseleye dair yapılan değerlendirmelerden, rehin kavramının içeriğiyle ve kapsadığı alanla alakalı olarak muayyen sınırların tespit edilmediğini ve bunun bir neticesi olarak da Osmanlı

Devleti mülkünde iskân edilen Giray Hanedanı mensuplarının tamamının rehin olarak addedildiğini görüyoruz. Ancak mesele şu ki, bu kimselerin tamamı rehin olarak Osmanlı Devleti topraklarına gelmemişlerdir. Tarihsel sürece baktığımızda Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında tesis edilen münasebetlerin başlangıcından sonuna kadar Osmanlı topraklarına çok sayıda Giray Hanedanı mensubu gelmiştir. Bunları şu şekilde kategorize edebiliriz:

- Kırım Hanlığı'nda meydana gelen iktidar mücadeleleri neticesinde katledilmek korkusuyla münferiden ya da aileleriyle birlikte Osmanlı Devleti'ne sığınarak kendilerine salyane, has, zeamet tahsis edilmek suretiyle Yanbolu, Tekirdağı, Çatalca gibi yerlerde iskân edilen Giray Hanedanı mensupları;
- Osmanlı padişahları tarafından azledilen veya Kırım'daki iç siyaset gereği tahtı bırakmak mecburiyetinde kalarak, başta Rodos Adası olmak üzere, Osmanlı'ya ait muhtelif yerlere sürgün edilen mazûl hanlar;
- Kırım Hanlığı tahtına geçebilmek amacıyla kendi inisiyatifleriyle İstanbul'a gelip Osmanlı padişahının desteğine mazhar olmak niyetiyle hareket eden Giray Hanedanı mensupları.

Sebebi her ne olursa olsun Osmanlı topraklarına bu şekilde gelen Giray Hanedanı mensuplarının rehin olarak değerlendirilemeyeceği ve bunlar arasından Osmanlı padişahı tarafından han tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilenlerin rehin olarak sıfatlandırılmayacağı ortadadır. Bütün bu gerekçelerden dolayı bizce rehin usulünün tanımı ve kapsamı şu şekilde olmalıdır: Osmanlı Devleti tabiiyetinde bulunan Kırım Hanlığı'nda; Osmanlı padişahlarının talebi doğrultusunda, tahta yeni çıkan hanın, rehin sıfatıyla oğullarından veya kardeşlerinden birisini Kırım'dan İstanbul'a göndermesidir. Bizim rehin usulünün çerçevesiyle ilgili fikrimiz bu yöndedir. Dolayısıyla da Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasında tesis edilen bu uygulamada, tarafımızca belirlenen sınırlar dâhilinde kalarak, Giray Hanedanı'na mensup olanlardan kimlerin rehin olduğuna dair değerlendirmelerde bulunulacaktır. Bütün bunları bir kenara bıraktığımızda ilk kez rehin

usulünün ne zaman ortaya çıktığı, rehin addedebileceğimiz Giray Hanedanı mensubunun ilk kim olduğu ve rehine olarak Kırım'dan İstanbul'a kimlerin gönderildiği konusunda Osmanlı ve Kırım tarihlerinde maalesef mahdut bilgiler bulunmaktadır. Tarihî kaynaklarda; sadece önem atfedilen kişilerin ve olayların hakkında bilgilerin sunulmuş olması nedeniyle, rehin olarak adlandırabileceğimiz kişilerin izlerini yalnızca Osmanlı padişahları tarafından atanarak İstanbul'dan Kırım'a gidip hanlık tahtına cülus etmiş olanlar üzerinden sürdürebiliyoruz.

İstanbul'da Hanlık Beratı Alarak Kırım'a Giden Hanların Rehinliği Meselesi

Kırım Hanlığı ile Osmanlı Devleti arasındaki rehin kaidesinin ne zamandan itibaren tatbik edildiği ve ilk kez rehin olarak ifade edilecek Kırım hanının kim olduğu hususunda farklı görüşler mevcuttur. Bilindiği üzere İstanbul'dan Kırım'a han tayin edilen ilk kişi Mengli Giray'dır. Ancak onun İstanbul'da bulunuşu, meydana gelen siyasi gelişmelerin bir sonucu olarak ikinci kez tahtını kaybetmesi ve Kırım'da bulunan Osmanlı kuvvetleri tarafından İstanbul'a götürülüp hapsedilmesinden dolayıdır. Bu nedenle de Fatih Sultan Mehmed'in tasdiğiyle Mengli Giray'ın han tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilmesi hadisesini, onun rehin olarak tutulduğuna delalet ettiği şeklinde değerlendirmek yanıltıcı olur. Zaten Mengli Giray hakkında bilgi içeren kaynak eserlerde, onun İstanbul'da rehin olarak bulunduğuna şahitlik edebilecek kati bir ifade de bulunmamaktadır. Kırım ve Osmanlı tarihlerinde geçen bilgilere ve onlara istinaden yapılan değerlendirmelere baktığımızda ise, rehin usulünün ilk kez ortaya çıkışının Mengli Giray Han döneminden sonraki bir zamanda olduğu anlaşılmaktadır. Rehin usulünün ne zamandan itibaren tatbik edilmeye başlandığına yönelik görüşlerden birisi Rus şarkiyatçı V. D. Smirnov tarafından ileri sürülmüştür. Smirnov, Osmanlı tarihlerinden Gelibolulu Mustafa Ali Efendi'nin *Künhü'l-Ahbâr* ve Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi'nin *Solakzâde Tarihi* isimli eserlerinde geçen bilgilere dayanarak, Yavuz Sultan Selim devrinde ilk kez olmak üzere, Kırım'dan rehin sıfatıyla İstanbul'a gönderilen kişinin Saadet Giray olduğu

görüşündedir.⁹ Şüphesiz ki Smirnov'un bu değerlendirmesi, ismi zikredilen iki Osmanlı kroniğini referans almasından kaynaklanmaktadır. Peki; Smirnov'un, rehinlik mevzuuyla ilgili istifade ettiği bu iki kaynak eserde bulunan bilgiler hakikati yansıtmakta mıdır? Bu problemin hallini ancak zikri geçen eserlerdeki ilgili kısımların iyice tetkikiyle açıklığa kavuşturabiliriz. *Künhü'l-Ahbâr*'da geçen bilgileri aynıyla alıntılararak sunan *Solakzâde Tarihi*'ni incelediğimizde, "Hikaye" başlığı altında, Yavuz Sultan Selim ile Piri Paşa arasında geçen bir konuşma yer almaktadır. Bu konuşmada; Yavuz Sultan Selim'in talebi üzerine Mengli Giray Han'ın, oğlu Saadet Giray'ı rehine olarak Osmanlı başkentine gönderdiği zikredilmiştir. Bu bilgiler Smirnov'un yaptığı değerlendirmeyi doğrular mahiyettedir. Ancak konuşmanın tamamına bakıldığında durumun pek de öyle olmadığını görüyoruz. *Solakzâde Tarihi*'nde yazılı olan söz konusu konuşmanın bizi ilgilendiren kısmında şöyle denilmektedir:

"...Şimdi köşün velvelesi, şu kapalı ufuklara gulgule bırakmıştır. Şecaatimin tasarrufunun tantanası, Çaldıran ovasında ve Mısır Kahire'sinin fethi de, yüzlerce ocağı ateşe yakmıştır. Kırım hanı da emrime imtisal eder ise, yani sair bendelerim gibi namı defterimizde olup, hazinemizden vazife yeyip sancağımızı çekerse, büyük evladından Saadet Giray adlı unvan sahibi oğlunu rehin tariki ile Rikab-ı hümayunum hizmetine gönderir ise, pekâlâ. İşte o zaman harb meydanlarının ve savaş alanlarının fezasında, Osmanlı yiğitleri cenk ve kavga ehli sayılırlar...".¹⁰

Sunulan bu bilgilerden hem bu konuşmanın zamanının hem de Yavuz Sultan Selim'in Kırım hanı Mengli Giray'dan oğlu Saadet Giray'ı kendisine rehin olarak gönderme talebinin, 1514 yılındaki Çaldıran Savaşı'ndan ve 1517'deki Mısır'ın fethinden sonraya tekabül eden bir

⁹ V. D. Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2016, s. 237-240, 247-250.

¹⁰ Solakzâde Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, Sad. Vahid Çabuk, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yay., İstanbul 2016, s. 489, 490; Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım...*, s. 238, 239.

zamanda olduğu ortadadır. Burada, Smirnov'un dikkatinden kaçan bir şey bulunmaktadır. O da Mengli Giray Han'ın 1514 yılında vefat ettiğinin kesin olarak bilinmesidir. Dolayısıyla da Smirnov'un rehinlikle ilgili fikirlerinin kaynağının bahsi geçen bu iki eserde yazılanlar olduğu düşünüldüğünde, eserdeki bilgilerin ve bu bilgilere istinaden Smirnov'un rehin meselesiyle ilgili ileri sürdüğü beyanın sahipsiz olmadığı aşikârdır. Rehnik meselesinde fikir beyan edenlerden birisi de Joseph v. Hammer'dir. Hammer, hangi kaynaktan istifade ettiğini belirtmemekle birlikte, "I. Mehmed Giray'ın kardeşi I. Saadet Giray, daha önce, Yavuz Sultan Selim'in yönetimi sırasında, Kırım Hanı'nın Osmanlı'ya itaat ve sadakatının kefil ve rehini olarak İstanbul'a gönderilmişti" demektedir.¹¹ Hammer'in dile getirdiği bu ifadelerden; Saadet Giray'ın, 1512-1520 yılları arasında Osmanlı Devleti tahtında oturan Yavuz Sultan Selim'in iktidarı zamanında rehine olarak İstanbul'a gönderildiği anlaşılmaktadır. Ancak Hammer; Saadet Giray'ın, babası Mengli Giray Han döneminde mi yoksa 1514 yılında Kırım tahtına çıkan ağabeyi Mehmed Giray Han döneminde mi rehine olarak İstanbul'a gönderildiğine dair anlaşılır bir ifade bulunmamıştır. Akdes Nimet Kurat'ın ise mevzubahis meseleye ilişkin değerlendirmeleri şöyledir:

"Kırım hanları ailesinden bazılarının rehine olarak İstanbul'a gönderilmesi usulünün Yavuz Sultan Selim I. zamanında tatbik edilmeye başlandığı anlaşılıyor. Yani Osmanlı ricali, Kırım hanlarını daima korkuda tutabilmek maksadıyla elde yedek bir hanın tutulması kaidesini tatbik etmekte idiler. Bu gibi rehinler İstanbul'da ve sonraları Rodos adasında kendilerine hasredilen saray veya köşklere kalırlar ve yüksek maaş alırlardı. Kırım'da handan memnun kalınmadığı anda işte bu rehin kimse Osmanlı kuvvetlerinin refakatiyle padişahın bir fermanı

¹¹ Joseph von Hammer-Purgstall, *Kırım Hanlığı Tarihi*, Çev. Seyfi Say, İnsan Yay., İstanbul 2013, s. 43.

ile Kırım'a gider, hanlık makamına geçirilirdi. Azledilen han da rehin sıfatıyla İstanbul'a veya Rodos'a götürülürdü".¹²

Kurat, rehin usulünün ilk kez Yavuz Sultan Selim döneminde tatbik edilmeye başlandığını açıkça belirtmektedir. Bununla birlikte rehin olarak değerlendirilebilecek Giray Hanedanı mensubu şahsın ismini zikretmemişse de Saadet Giray'ı düşünmüş olması kuvvetle muhtemeldir. Hem Akdes Nimet Kurat'ı hem de Abdülgaffar Kırımî'nin *Umdetü'l-Ahbâr* adlı eserini referans alan Muzaffer Ürekli, Saadet Giray'ın Yavuz Sultan Selim devrinde İstanbul'da bulunmasını ve hanlığa buradan gönderilişini göz önünde bulundurarak rehin usulünün Yavuz Sultan Selim devrinde başladığını ve ilk rehine olan şahsın ise Saadet Giray olduğunu söylemektedir.¹³ Ürekli'nin yararlandığı *Umdetü'l-Ahbâr* isimli Kırım tarihini konu alan esere baktığımızda; rehin gönderilme meselesinin başlangıcının Yavuz Sultan Selim döneminde olduğu bilgisi, bizzat eserin yazarı Abdülgaffar Kırımî tarafından Gelibolulu Mustafa Ali'nin *Kühü'l-Ahbâr* adlı eserinden alıntılandığı açıkça ifade edilmiştir.¹⁴ Yine mevzu ile alakalı görüş beyan edenlerden biri olan Halil İnalçık, Osmanlı tarihi kaynaklarından bazılarında yer alan bilgilere dayanarak rehin kaidesinin ne zaman ortaya çıktığına yönelik şu değerlendirmelerde bulunmuştur:

"Kanunî Süleyman devrinde, Saadet Giray Han'dan itibaren, han kardeşlerinden birisinin, rehine olarak İstanbul'a gönderilmesi âdet olmuştu. Bu, hanların itaat ve bağlılığını sağlamak için alınmış bir önlemdi. Bu rehinelere Kırım'a iki defa han gönderilmiştir (II. İslam Giray ve I. Bahadır Giray)".¹⁵

İnalçık, diğerlerinden farklı olarak, rehinlik usulünün Kanuni Sultan Süleyman devrinde, Saadet Giray Han'dan itibaren başladığını

¹² Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yay., Ankara 1992, s. 232.

¹³ Muzaffer Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himayesinde Yükselişi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1989, s. 28, 29.

¹⁴ *Umdetü'l-Ahbâr*, s. 117.

¹⁵ İnalçık, *Kırım Hanlığı Tarihi...*, s. 32.

söylemektedir. Son olarak, Henry H. Howorth'ın ve Dariusz Kolodziejczyk'in de Saadet Giray'ın İstanbul'da rehin olarak bulunduğunu eserlerinde yazdıklarını ifade etmek gerekir.¹⁶

Yukarıda rehinlik usulünün ne zaman ve nasıl başladığına yönelik, kaynaklarda geçen bilgiler ve bu hususa dair ileri sürülen görüşler üzerinde durulmuştur. Sunulan bütün bilgilerin hakikate ne derece uygun olduğu noktasında bazı izahatla meseleyi vuzuha kavuşturmak gerekmektedir. Ekseriyetle, rehinlik usulünün Yavuz Sultan Selim devrinde yani 1512-1520 tarihleri arasında uygulanmaya başlandığı ve rehine olarak değerlendirilen ilk kişinin ise Saadet Giray olduğu belirtilmiştir. Lakin zikredilen Osmanlı ve Kırım tarihlerinde, bu şekilde sunulan bilgileri tenkit süzgecinden geçirmek elzemdir. Anlaşılan o ki, rehinlik meselesiyle ilgili ileri sürülen görüşlerin temeli de yukarıda isimleri verilen üç kaynak eserde geçen bilgilere dayanılarak atılmıştır. Bununla ilgili olarak; *Künhü'l-Ahbâr*, bu eserdeki ilgili kısmı aynıyla alıntılan *Solakzâde Tarihi* ve yine ismi geçen iki eserden ilkinin referans alan *Umdetü'l-Ahbâr* isimli eserlerin, içerdikleri bilgiler dolayısıyla hatalı olduğunu gerekçeleriyle birlikte söylemiştik. Hâliyle bu eserlerde geçen bilgileri kullanarak beyanatta bulunanların da meseleyle ilgili yanlış oldukları kanaatindeyiz. İlk önce, Saadet Giray'ın rehinliği hususunu açıklığa kavuşturmak gerekir. Onun hayatına yönelik bilgiler sunan başka eserlerin varlığı, bu konuda bize yardımcı olmaktadır. Halim Giray'ın *Gülbün-ü Hânân* ve Seyyid Mehmed Rıza'nın *es-Seb'ü's-Seyyâr fi-Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar* isimli Kırım tarihlerinde ve Celalzâde Mustafa'nın *Selimnâme* adlı eserinde Saadet Giray'ın hayatı hakkında sunulan bilgiler konumuz itibarıyla mühimdir. Bu kaynak eserlerin verdiği bilgiler ışığında; Saadet Giray'ın, Yavuz Sultan Selim'in talebiyle, Kırım hanı olan babası Mengli Giray veya daha sonra tahta geçen ağabeyi Mehmed Giray Han tarafından rehine olarak İstanbul'a gönderilmediği anlaşılıyor. Aksine; Selim'in, henüz şehzadeyken giriştiği

¹⁶ Henry H. Howorth, *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part II, London 1880, s. 477; Dariusz Kolodziejczyk, *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania*, Brill-Leiden, Boston 2011, s. 60.

İktidar mücadelesinde Kırım'a giderek Mengli Giray Han'dan destek talebinde bulunduğu ve bunun üzerine Kırım hanının bir miktar askerle birlikte oğlu Saadet Giray'ı şehzadeye refakat etmesi için görevlendirdiğini görüyoruz. Bunun üzerine Selim ile Saadet Giray'ın birlikte hareket ederek Rumeli'ye geçtikleri bilinmektedir.¹⁷ Saadet Giray'ın, Selim ile birlikte Kırım'dan ayrıldığı andan itibaren han olarak tayin edildiği zamana kadar bir daha isminin Kırım tarihlerinde zikredilmemiş olması ilginçtir. Kanaatimizce bu durum Saadet Giray'ın şehzade Selim ile birlikte Kırım'dan ayrıldığı zamandan, 1524 senesinde han olarak tayin edilip İstanbul'dan Kırım'a deniz yoluyla gönderildiği ana kadar Osmanlı topraklarında kaldığına şahadet etmektedir. Ayrıca onun, ağabeyi Mehmed Giray'ın şehzade Selim'i ele geçirme teşebbüsü karşısında takındığı tavrı ve gerçekleştirdiği icraatı iki kardeşin arasını açmış olmalıdır. Bununla birlikte Mehmed Giray'ın tahta çıktıktan sonra kardeşlerini katlettiği ve sadece çok küçük yaşta olan kardeşi Sahib Giray'ı öldürmeyerek hapsedtiği suretindeki bilgileri de referans alarak, Saadet Giray'ın zaten öldürülme ihtimali yüzünden Kırım'a geri dönmesinin mümkün olmadığı anlaşılıyor.¹⁸ Bu nedenle de Saadet Giray'ın ne babası Mengli Giray Han devrinde ne de ağabeyi Mehmed Giray Han'ın saltanatı sırasında rehine olarak Kırım'dan İstanbul'a gönderildiğine yönelik beyanlar hakikati yansıtmamaktadır. Ayrıca han olarak tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilmesi dolayısıyla Saadet Giray'ı rehinmiş gibi değerlendirmenin de pek makul gelmediği, esasında onun bu durumunun rehin usulü çerçevesinin haricinde düşünülmesi gerektiği kanısındayız.

Halil İnalçık'ın, rehin kaidesinin Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Saadet Giray'dan itibaren uygulanmaya başladığını söylemesi de dikkat çekicidir. İnalçık'ın bu ifadesinden, Saadet Giray'ın rehin olduğunu mu anlamalıyız; yoksa bunu, Saadet Giray'ın han olduktan sonra birisini

¹⁷ *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 119-123, 127; *Gülbün-ü Hânân*, s. 36, 37; Celâlzâde Mustafa, *Selimnâme*, Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990, s. 69, 293.

¹⁸ *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 129; Hammer, *Kırım Hanlığı...*, s. 40, 44; Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım...*, s. 251.

rehine olarak Kırım'dan İstanbul'a gönderdiği şeklinde mi anlamalıyız? Kanaatimizce İnalçık'ın anlatmak istediği, Saadet Giray'ın Kırım tahtına geçtikten sonra birisini rehine olarak İstanbul'a gönderdiğidir. Ancak bunun kim olduğuna dair bir şey söylememiştir. Ayrıca İnalçık'ın, 1524-1532 tarihleri arasında Kırım tahtında hüküm süren Saadet Giray Han döneminden itibaren han kardeşlerinden birisinin rehine olarak İstanbul'a gönderilmeye başlandığına yönelik ifadesiyle rehin olarak kimi sıfatlandığı muğlaktır. İnalçık'ın "han kardeşlerinden birisini" şeklindeki ifadesi Saadet Giray Han'ın küçük kardeşi Sahib Giray'ı akla getiriyor. Bilindiği gibi Sahib Giray, Kazan Hanlığı tahtından 1524 senesinde feragat ettikten sonra İstanbul'a gitmiştir. Fakat İnalçık'ın; Kırım'dan İstanbul'a rehin sıfatıyla gönderilen Giray Hanedanı mensuplarından sadece II. İslam Giray ve I. Bahadır Giray'ın han olarak tayin edildikleri şeklindeki değerlendirmesi, bir açıdan da II. İslam Giray'ın hanlık tahtına geçtiği 1584 yılına kadar rehine olarak İstanbul'a gönderilenlerden hiç kimsenin hanlık tahtına geçmediğinin ifadesidir. Buradan da onun, başta Saadet Giray ve Sahip Giray olmak üzere II. İslam Giray'a kadar Kırım tahtına oturan hanları rehin olarak değerlendirmedeği sonucu çıkmaktadır. *Umdetü'l-Ahbâr*'dan istifade ettiği anlaşılan Akdes Nimet Kurat'ın bir ifadesinde ise; Saadet Giray'ın, kardeşi Sahib Giray'ı ya Osmanlı Devleti'nin talebi ya da Sahib Giray'ın şahsi arzusu üzerine İstanbul'a rehine olarak gönderdiği geçmektedir.¹⁹ Sahib Giray'ın han tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderildiği bütün kaynakların şahadetiyle ortadadır. Lakin onun Kırım'dan İstanbul'a rehine olarak gönderilmesi ya da kendi isteğiyle İstanbul'a gittiği suretindeki ifadelerin doğruluğu tartışmalıdır. 1521-1524 yılları arasında Kazan Hanlığı tahtında hüküm süren Sahib Giray, yeğeni Safa Giray'ı tahta geçirerek hac farızasını ifa etmek için İstanbul'a geçtiğine ve Kırım hanı olarak tayin edildiği 1532 senesine kadar bir daha Kırım'a dönmediğine dair neredeyse Türk tarihi kaynaklarının tamamı hemfikirdir.²⁰ Kazan Hanlığı tahtından feragat eden Sahib Giray'ın

¹⁹ Kurat, *Türk Kavimleri ve Devletleri...*, s. 232; *Umdetü'l-Ahbâr*, s. 117.

²⁰ *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 129, 130; *Gülbün-ü Hânân*, s. 37; Smirnov, *Osmanlı Dönemi Kırım...*, s. 251; Ürekli, *Kırım Hanlığının Kuruluşu...*, s. 30, 31; Özalp

Kırım'a uğramadan doğrudan İstanbul'a gitmesi, Kırım tahtında bulunan ağabeyi Saadet Giray Han tarafından rehine olarak Kırım'dan İstanbul'a gönderilmesi gibi bir durumun söz konusu olamayacağını delilidir. Howorth'ın; Mehmed Giray Han'ın, kardeşi Sahib Giray'ı rehine olarak İstanbul'a gönderdiği şeklindeki değerlendirmesi ise hatalıdır.²¹ Zira Mehmed Giray Han'ın öldüğü tarih olan 1523'de Sahib Giray hâlâ Kazan tahtında hüküm sürmekteydi. Sahib Giray'ın 1532 senesinde han tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilmesinin rehinlik bağlamında değerlendirilmesi ise, bizim rehin kaidesine yönelik düşüncelerimizin kapsamı dışında bulunmaktadır ve dolayısıyla onun bu durumunu rehin usulü çerçevesinde ifade etmenin de makul gelmediğini belirtmeliyiz.

Osmanlı padişahları tarafından tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a yollanan hanlardan hangilerinin atanmadan önce rehine olarak Osmanlı Devleti'ne gönderildiği konusunda maatteessüf bilgilerimiz çok kısıtlıdır. Bu meseleye dair bilgi bulabildiğimiz kaynak eserler ise *es-Seb'ü's-Seyyâr ve Gülbün-ü Hânân*'dır. Her iki eserde de rehine olarak İstanbul'a gönderildikten sonraki bir tarihte, han olarak atanıp Kırım'a yollanan ilk kişi sıfatıyla II. İslam Giray Han karşımıza çıkmaktadır. Daha önce bahsedildiği üzere Halil İnalçık da, muhtemelen bu iki esere dayanarak, İstanbul'dan Kırım'a han tayin edilenlerden sadece II. İslam Giray Han'ı ve I. Bahadır Giray Han'ı rehine sıfatıyla tasvir etmişti. Bu iki eseri incelediğimizde İnalçık'ın bu değerlendirmesinin haklılık payının olduğunu anlıyoruz. Rehin kaidesinin II. İslam Giray Han'dan çok önceleri uygulandığı kuvvetle muhtemeldir. Ancak bunlardan herhangi birisinin han atandığına dair bilginin olmaması nedeniyle, söz konusu kaynakların da şahadetiyle, rehinken han tayin edilen ilk Giray Hanedanı mensubu olarak II. İslam Giray'ı pekâlâ kabul edebiliriz. II. İslam Giray'ın kesin olarak hangi tarihte rehin gönderildiği bilinmemektedir. Sadece zikri geçen iki eserde; onun, babası olan Devlet Giray Han'ın iktidarı zamanında Osmanlı padişahı Kanuni Sultan

---

Gökbilgin, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Atatürk Üniversitesi Yay., Ankara 1973, s. 8; Hudyakov, *Kazan Hanlığı...*, s. 72.

²¹ Howorth, *History of the Mongols...*, s. 468.

Süleyman'a rehin gönderildiği yazılıdır. Bu da zamansal olarak 1551-1577 yılları arasına tekabül eder. Ayrıca sunulan bilgilerden onun ne kadar süreyle rehin olarak kaldığına dair de fikir edinebiliyoruz. İslam Giray'ın, Kanuni Sultan Süleyman (1520-1566) ve II. Selim (1566-1574) iktidarında rehin olarak tutulurken, III. Murad (1574-1595)'in tahta geçmesinin hemen akabinde gözden düştüğü ve Konya'ya giderek orada ikamet etmeye başladığı zikredilmektedir. Dolayısıyla onun rehinlik süresinin 1574 ya da hemen sonrasındaki bir zamanda, ikamet etmek üzere Konya'ya gidişiyse bittiğini söylersek yanlış olmayız. 1584 yılına gelindiğinde III. Murad'ın emriyle Konya'dan tekrar İstanbul'a getirilen İslam Giray, hanlık beratını alarak Kırım'a gitti. Yaklaşık dört sene Kırım tahtını işgal eden II. İslam Giray Han Mart/Nisan 1588 tarihinde vefat ederek Akkerman Kalesi'ndeki cami haziresine defnedildi. Vefat ettiğinde 54 yaşında olduğu söylenen II. İslam Giray'ın, babası Devlet Giray'ın Kırım tahtına geçişinden kısa bir süre sonra İstanbul'a yollandığı düşünüldüğünde onun, henüz yirmi yaşını doldurmadan rehine olarak gönderildiği sonucuna varılabilir.²²

Yukarıda adı geçen her iki Kırım tarihinde de rehinken han tayin edilerek İstanbul'dan Kırım'a gönderilen ikinci kişi olarak I. Bahadır Giray ismi zikredilmektedir. Bahadır Giray, 6 Nisan 1608-Mayıs/Haziran 1610 tarihleri arasında Kırım tahtında hüküm süren I. Selamet Giray Han'ın oğludur. I. Selamet Giray Kırım tahtına cülus ettiğinde, oğlu Bahadır Giray'ı rehine olarak Osmanlı padişahı nezdine göndermiştir. Akabinde ise kendisine hayatını sürdürebilmesi için gerekli olan tahsisat sağlanarak Yanbolu'da ikamet ettirilmiştir.²³ Kırım hanı olan İnyet Giray'ın 4 Haziran 1637 tarihinde azledilmesi üzerine Yanbolu'dan İstanbul'a davet edilen Bahadır Giray, 7 Haziran 1637'de padişah IV. Murad'ın huzuruna çıkarak hanlık beratını almış ve ardından deniz yoluyla Kırım'a giderek tahta oturmuştur.²⁴ Yaklaşık beş

²² *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 146-150; *Gülbün-ü Hânân*, s. 44, 45.

²³ *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 179-181, 204; *Gülbün-ü Hânân*, s. 52-54, 58.

²⁴ *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 204; *Gülbün-ü Hânân*, s. 58; Kâtib Çelebi, *Fezleke*, Haz. Zeynep Aycibin, C. II. Çamlıca Yay., İstanbul 2016, s. 784; *Sultan Dördüncü*

sene Kırım tahtında kalan I. Bahadır Giray Ekim/Kasım 1641 tarihinde kırk yaşında iken vefat etmiştir.²⁵ Hayatı hakkında kısaca bilgi verdiğimiz I. Bahadır Giray Han'ın ne zaman ve kaç yaşlarında iken rehine olarak İstanbul'a gönderildiği noktasında bazı değerlendirmelerde bulunmak mümkündür. Öncelikle onun doğum tarihine dair elimizde bilgi bulunmamaktadır. Ancak Ekim/Kasım 1641 tarihinde öldüğünde kırk yaşında olduğunun zikredilmiş olması, kesin olmamakla birlikte onun 1601 yılında doğmuş olabileceğine işaret etmektedir. Dolayısıyla da 1608-1610 yılları arasında babası tarafından rehine olarak gönderildiğinde onun henüz yedi ila dokuz yaşları arasında olması lazım gelmektedir.

Kırım tarihlerinde, rehine olarak Kırım'dan İstanbul'a gönderilen Giray Hanedanı mensuplarından birinin de Boğdan Ahmed Giray olduğu yazılıdır. III. Mehmed Giray Han'ın oğlu olan Ahmed Giray, Boğdan'lı bir cariyeden tevellüt etmiş olması nedeniyle ayrıca Boğdan lakabıyla müsemmadır. III. Mehmed Giray'ın 1622 senesinde Kırım hanı olmasının akabinde oğlu Boğdan Ahmed Giray'ı rehine olarak İstanbul'a gönderdiği ifade edilmektedir. Ancak onun asil bir soydan gelmemesi dolayısıyla meşru bir vâris olarak kabul görmemesi, Kırım Hanlığı devlet geleneğinin bir gerekliliğidir. Buna rağmen onun neden rehine olarak İstanbul'a gönderildiğinin zikredilmiş olması ilgi çekici olsa da şüphe uyandırmaktadır. Kırım tarihlerinde onun hakkında anlatılan bir hikâyede; Kırım'ın daha önceki hanlarından Bora Gazi Giray'ın Osmanlı mülkünde iskân edilen oğullarından Hüsam Giray ile rehine olarak İstanbul'a gönderildiği söylenen Boğdan Ahmed Giray arasında Osmanlı devlet ricalinin bulunduğu bir divanda meşruiyyet meselesi yüzünden şiddetli bir tartışmanın zuhur ettiği ve bu tartışma esnasında

---

Murad'ın Hatt-ı Hümayûnları, Haz. Önder Bayır, Çamlıca Yay., İstanbul 2014, s. 196, 197.

²⁵ *es-Seb'ü's-Seyyâr...*, s. 213; *Gülbün-ü Hânân*, s. 59; Bkz. Yavuz Söylemez, "I. Bahadır Giray: Han ve Şair (d. 1601? ölm. 1641)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, Güz 2017, s. 129-154.

Hüsam Giray'ın Boğdan Ahmed Giray'ı katletmek için teşebbüste bulunduğu dahi zikredilmektedir.²⁶

Kırım'dan İstanbul'a gönderilen Giray Hanedanı mensuplarından rehin olarak addedebileceğimiz son kişi Şehbaz Giray'dır. *Gülbün-ü Hânân*'da; Şehbaz Giray'ın, babası Arslan Giray Han'ın ikinci saltanatı sırasında (14 Mart 1767-Mayıs/Haziran 1767) rehinlik rütbesiyle sıfatlandırıldığına ilişkin bir kayıt bulunmaktadır. Hakikatte onun rehine olarak gönderildiğine dair başka kaynaklardan teyitte bulunmak güçtür. Söz konusu eserin yazarı olan Halim Giray, Şehbaz Giray'ın oğludur. Dolayısıyla da eserde Şehbaz Giray'ın rehin olarak ifade edilmiş olması şüphesiz ki onun bu sıfatla Kırım'dan İstanbul'a gönderildiğinin kati surette doğruluğunu gösterir. Şehbaz Giray'ın, babası Arslan Giray Han'ın ikinci saltanatı sırasında rehine olarak gönderildiğinin söylenmiş olması, bu hadisenin 1767 senesinde gerçekleştiğini gösterir. Bununla birlikte Şehbaz Giray'ın, ağabeyi III. Devlet Giray Han'ın her iki saltanat devrinde de kalgaylık vazifesinde bulunduğu kayıt olması onun uzun süre rehin tutulmadığının işaretidir. 10 Eylül 1787 tarihinde Kırım hanı olarak gördüğümüz Şehbaz Giray, Ocak/Şubat 1789 tarihinde hanlıktan mazûl olmuş ve Temmuz 1793'te vefat etmiştir.²⁷

Tarihî kaynaklarda, Kırım hanları tarafından rehin sıfatıyla Kırım'dan İstanbul'a gönderilen Giray Hanedanı mensubu kişiler hakkındaki bilgilerimiz bunlarla münhasırdır. Bunlardan II. İslam Giray ve I. Bahadır Giray Osmanlı padişahlarının tasdiğiyle han tayin edilip İstanbul'dan Kırım'a gönderilmişlerdir. Boğdan Ahmed Giray ise her ne kadar rehin olarak sıfatlandırılrsa da hiçbir zaman Kırım tahtına cülus edememiştir. Şehbaz Giray'ı rehin olarak addedebiliriz. Ancak Şehbaz Giray'ın rehine olarak gönderildikten kısa süre sonra kalgay olarak tayin edilmesi ve Kırım hanı olarak atanacağı esnada rehin olarak bulundurulmuyor olması, onun İstanbul'dan Kırım'a gönderilen rehin hanlar arasında değerlendirmememize neden olmaktadır. Nitekim Halil İnalçık'ın da görüşünün bu yönde olduğunu daha önce ifade etmiştik.

²⁶ *es-Seb 'ü's-Seyyâr...*, s. 186-190; *Gülbün-ü Hânân*, s. 55, 56.

²⁷ *Gülbün-ü Hânân*, s. 110, 111.

Sonuç

Kırım Hanlığı'nın henüz kuruluş aşamasında Osmanlı Devleti ile kurulan yakın siyasi münasebetlerinin belirlenmesinde karşılıklı menfaatler belirleyici rol oynadı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Kırım Hanlığı'na nazaran daha güçlü bir siyasi yapı arz etmesi, ilişkilerin seyirinde belirleyici olan tarafın Osmanlı Devleti olmasına yol açtı. Osmanlı padişahlarının Kırım hanlarının itaatini ve bağlılığını sağlamak amacıyla rehin kaidesini uygulamaya başlamaları üzerine, Kırım tahtına geçen hanlar ekseriyetle oğullarından ya da kardeşlerinden birini rehine olarak İstanbul'a göndermek mecburiyetinde kaldılar. Ancak bu uygulamanın ilk kez ne zaman tatbik edildiği noktasında yapılan değerlendirmeler, Saadet Giray ve kardeşi Sahib Giray üzerinden izah edilmeye yoğunlaşmıştır. Bizim bu husustaki kanaatimiz ise rehin kaidesinin Kırım Hanlığı'nın Osmanlı Devleti himayesine girmesinden kısa bir süre sonra uygulanmış olabileceği yönünde olmakla birlikte, sırasıyla Kırım tahtına cülus eden Saadet Giray ve Sahib Giray'ın rehin olarak addedilemeyeceği noktasındadır. Esasında burada meseleye ilişkin karşımıza çıkan temel problem, rehin kaidesinin kapsamının belirlenmemiş olmasından kaynaklanmaktadır. Her ne sebeple veya her ne şekilde olursa olsun Osmanlı mülkünde iskân edilen Giray Hanedanı mensuplarının tamamının rehin olarak düşünülmesi bizi yanlış değerlendirmeler yapmaya sevk edebilir. Bu yanılgıdan varestede olmak için rehin usulünü muayyen bir çerçeve içerisinde değerlendirmenin daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Tarihi süreç içerisinde rehin usulü uygulamalarını dikkatlice değerlendirerek bu mesele üzerinde iyice düşündükten sonra vardığımız sonuç; rehin kaidesinin kapsamının, Kırım Hanlığı tahtına yeni geçen hanın, Kırım'dan İstanbul'a oğlu ya da kardeşini göndermesiyle münhasır olmalıdır. Kırım'da meydana gelen iktidar mücadeleleri neticesinde İstanbul'a bir nevi iltica edenlerin, kendi rızalarıyla İstanbul'a gidenlerin, hanlık tahtından azledildikten sonra İstanbul'a giden veya Osmanlı mülkü sayılan yerlere sürgün edilenlerin rehin usulü kapsamının haricinde bir değerlendirmeye tabi tutulmasının gerektiği düşüncesindeyiz. Meseleye ilişkin belirttiğimiz yönde bir sınır çizilmesi daha makul izahat yapmamıza da olanak

sağlayacaktır. Zaten kaynaklarda, rehin usulünün ne anlam ifade ettiği ve kimlerin rehine olarak İstanbul'a gönderildiği hususunda oldukça sınırlı bilgiler bulunmaktadır. Bunun izini ise ancak Kırım'da han olanlar üzerinden sürebiliyoruz. Yaptığımız araştırmalar sonucunda; rehin addedebileceğimiz yalnızca dört hanedan mensubunun varlığına tesadüf ettik ki, bunlardan İslam Giray ve Bahadır Giray rehine olarak gittikleri İstanbul'dan, daha sonraki bir zamanda han tayin edilerek Kırım'a gönderilmişlerdir.

Kaynakça

ABDÜLGAFFAR Kırımî, *Umdetü'l-Ahbâr*, Haz. Derya Derin Paşaoğlu, Kazan 2014.

ACAR, Serkan, *Kazan Hanlığı-Moskova Knezliği Siyasi İlişkileri (1437-1552)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

BAYIR, Önder, *Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümayûnları*, Çamlıca Yayınları, İstanbul 2014.

CELÂLZÂDE Mustafa, *Selimnâme*, Haz. Ahmet Uğur-Mustafa Çuhadar, Ankara 1990.

GÖKBİLGİN, Özalp, *1532-1577 Yılları Arasında Kırım Hanlığı'nın Siyasî Durumu*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Ankara 1973.

HALİM Giray, *Gülbün-ü Hânân*, Haz. Alper Başer-Alper Günaydın, İstanbul Üniversitesi, Avrasya Enstitüsü Yayınları, İstanbul 2013.

HAMMER-Purgstall, J. v., *Kırım Hanlığı Tarihi*, Çev. Seyfi Say, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.

HOWORTH, Henry H., *History of the Mongols from the 9th to the 19th Century*, Part II, London 1880.

HUDYAKOV, Mihail, *Kazan Hanlığı Tarihi*, Çev. Ayaz İshakî, Haz. İlyas Kemaloğlu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018.

İNALCIK, Halil, *Kırım Hanlığı Tarihi Üzerine Araştırmalar 1441-1700*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2017.

KÂTİB Çelebi, *Fezleke*, Haz. Zeynep Aycibin, Çamlıca Yayınları, C. II, İstanbul 2016.

KOŁODZIEJCZYK, Dariusz, *The Crimean Khanate and Poland- Lithuania*, Brill-Leiden-Boston 2011.

KURAT, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.

ÖZTÜRK, Yücel, "Kırım Hanlığı", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay-Serkan Acar, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2013.

SEYYİD Mehmed Rıza, *es-Seb'ü's-Seyyâr Fî Ahbâr-ı Mülûki't-Tatar*, Haz. Yavuz Söylemez, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2016.

SMİRNOV, V. D., *Osmanlı Dönemi Kırım Hanlığı*, Çev. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2016.

SOLAKZÂDE Mehmed Hemdemî Çelebi, *Solakzâde Tarihi*, Sad. Vahid Çabuk, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A. Ş. Yayınları, İstanbul 2016.

SÖYLEMEZ, Yavuz, "I. Bahadır Giray: Han ve Şair (d. 1601? ölm. 1641)", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. 2, S. 2, Güz 2017, s. 129-154.

TANSEL, Selahattin, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Fatih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askeri Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ÜREKLİ, Muzaffer, *Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Osmanlı Himâyesinde Yükselişi (1441-1569)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1989.

YAKUBOVSKİY, A. Yu, *Altın Ordu ve Çöküşü*, Çev. Hasan Eren, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.

